

19. ve 20. Yüzyıl İstanbulunda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri

Nalan Turna

Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

<https://orcid.org/0000-0001-7511-609X>

nturna1@yahoo.com

Öz

Bu makale, günümüzde İstanbul Fatih ilçesinde yer alan Fincancılar Yokuşu özelinde, 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı matbaacılarını ve matbaacılık faaliyetlerini inceleyecektir. Yokuşta 19. yüzyılda Amerikalı Protestan misyoneri tarafından inşa edilmiş olan Amerikan Hanı / Bible House da aynı bağlamda değerlendirilecektir. Makale, matbaacılık mesleğindeki Amerikalı misyonerleri, Osmanlı Ermenileri (özellikle de Protestan Ermenileri) ve Osmanlı Müslümanları olduğunu gösterecektir. Fincancılar Yokuşu'nda nelerin basıldığına dair detaylar vererek dönemin bazı okuma alışkanlıklarını ve Osmanlı Protestan Ermenilerinin olası yeni tahayyüllerini örnekleyecektir. Son olarak, matbaacıların, Avrupa'ya hangi alanlarda bağımlı olduklarını ve bu bağımlılığı neyin kıldığına dair bazı analizler yapacaktır. Kısacası, bu makalenin amacı, Fincancılar Yokuşu'ndaki matbaacılık faaliyetlerini incelemek ve böylece 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundaki okuma alışkanlıklarına, imparatorluk içi ve imparatorluk ötesi ilişkileri ağlarına, Amerikan misyonerlerine ve özellikle de Osmanlı Protestan Ermenilerine dair bazı realiteleri yakalamaktır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Fincancılar Yokuşu, matbaacılık aktiviteleri, Amerikan Hanı/Bible House, Protestan misyonerler, Protestan Ermeniler.

• • • • •

Makale geliş tarihi: 13.6.2019. ■ Makale kabul tarihi: 13.11.2019

<http://ilefdergisi.org>

ilef dergisi • © 2020 • 7(1) • bahar/spring: 73-94

Araştırma Makalesi • DOI: 10.24955/ilef.735446

Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı, and Printing Activities in Istanbul in the Nineteenth and Twentieth Centuries

Nalan Turna

Yıldız Technical University Faculty of Arts & Sciences

<https://orcid.org/0000-0001-7511-609X>

nturna1@yahoo.com

Abstract

This article will examine nineteenth- and twentieth-century Ottoman printers and their printing activities in the specific context of the Fincancılar Yokuşu, which is now located in Istanbul's Fatih district. In the same context, it will consider the Amerikan Hanı, or Bible House, built there in the nineteenth century by American Protestant missionaries. The article will show that the printing profession in the area was dominated by American missionaries, Ottoman Armenians (especially Protestant Armenians), and Ottoman Muslims. Through examples of what was published in the Fincancılar Yokuşu, it will shine a light on the reading habits of the period and possible new imaginations of Ottoman Protestant Armenians. Finally, it will offer some conclusions about the areas in which the printers at this particular location were dependent on Europe and how, in certain cases, they overcame this dependency. In short, the aim of this article is to examine the printing activities in the Fincancılar Yokuşu, and thus to capture some of the realities of the reading habits and intra-imperial and trans-imperial relation networks of American missionaries and Ottoman Protestant Armenians in the nineteenth- and twentieth-century Ottoman Empire.

Keywords: Istanbul Fincancılar Yokuşu, printing activities, Amerikan Hanı/Bible House, Protestant missionaries, Protestant Armenians.

• • • • •

Received: 13.6.2019. ■ Accepted: 13.11.2019.

<http://ilefdergisi.org>

ilef dergisi ■ © 2020 ■ 7(1) ■ bahar/spring: 73-94

Research Article ■ DOI: 10.24955/ilef.735446

Osmanlı İmparatorluğunda matbaacılık faaliyetleri 19. yüzyıl ve sonrasında arttı. Bu artış, sivil, dini ve askeri eğitim alanındaki reformlar, yapılan reformların propagandasına duyulan ihtiyaç, merkezi ve taşra yönetiminin geliştirilmesi ve matbaacılık işine girişen kitap satıcılarının, devlet matbaasını kullanma imkânını bulmaları sonucunda meydana geldi (Sabev 2018, 104). Osmanlı kitap satıcıları, devlet matbaasında Arapça, Farsça, Türkçe edebi eserler, şiirler, Batı edebiyatı ve medreselerde kullanılan materyalleri bastılar (Sabev 2018, 103). Tanzimat döneminde (1839-76) öne çıkmaya başlamış olan kitlesel eğitimle ve ilan edilen yeni eğitim kanunuyla (1869 tarihli *Maarif Nizamnamesi*) birlikte tarih, coğrafya ve ilgili ders kitapları, 1869-75 yılları arasında ise Türkçe roman ve tiyatro oyunları basıldı (Sabev 2018, 103, 105). İmparatorlukta ayrıca gazete ve dergiler de basıldı. Bunlar, sadece üst sınıfları değil aynı zamanda şehirli orta ve alt sınıfları ile okuryazar olmayanları etkileyen araçlar oldular (Karagöz-Kızılca 2016, 83). II. Meşrutiyet döneminde sansürün kaldırılmasıyla birlikte ise yayın patlaması oldu. Örneğin, İstanbul'da 1907 yılında farklı dillerde 52, 1909 yılında ise 377 gazete basıldı. İmparatorluğun tamamı dikkate alındığında 1907 yılında 120 gazete, 1909 yılında 730 gazete basılmıştı (Koloğlu 2005, 20-21).

Bu makalede 19. yüzyıldan 20. yüzyıla, İstanbuldaki matbaacılık faaliyetlerine Fincancılar Yokuşu özelinde bakılacaktır. Yokuştaki matbaacılık faaliyetlerine dair ise doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte az da olsa konuya değinenler olmuştur. Örneğin, Ali Birinci, Fincancılar Yokuşu'na, İstanbul'daki matbaacıların dökümü bağlamında yer vermiştir (2014). Sibel Gürses Söğüt, sadece 19. yüzyılda meydana gelmiş olan bir yangın sonrasında yapılmış olan bazı düzenlemelerde Yokuş'a değinmiştir (2016). 19. yüzyılda İstanbul'da yaşamış bir Amerikan Protestan misyoner olan Cyrus Hamlin ise Yokuş'tan, burada inşa edilmiş olan Amerikan Hanı / *Bible House* (İncil Evi) kapsamında bahsetmiştir (2011, 281). Yine Jeremy Salt, Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri bağlamında aynı hana dair bazı bilgiler vermiştir (2015, 116). Osmanlı basını ve matbaacılığı konusunda yapılmış birçok çalışma (konuyla ilgili var olan literatürün bir değerlendirmesi için bkz. Karagöz-Kızılca) olsa da konu mikro bir kent mekânı özelinde henüz çalışılmamıştır.

Kısacası elinizdeki bu makalede, 19. ve 20. yüzyılda günümüzde İstanbul'un Fatih ilçesi sınırları içinde yer alan Fincancılar Yokuşu'ndaki (şimdiki adıyla Vasıf Çınar Caddesi) matbaacılar ve matbaacılık faaliyetleri incelenecektir. Özellikle Protestan misyonerlerin İstanbul'daki merkezi Amerikan Hanında matbaacılık faaliyetleri dikkate alınarak imparatorluk içi ve ötesi bağlara dair bazı tespitler yapılacaktır. Burada Osmanlı Ermeni Protestan matbaacıları, Yokuş'taki matbaacıların profilleri, yapılan yayınların çeşitliliği ve son olarak da matbaa alet ve edevatı üzerinden Avrupa'ya bağımlılık durumları örneklendirilecektir. Sonuç olarak bu makaleyle, Fincancılar Yokuşu'ndaki matbaacılık faaliyetleri analiz edilerek dönemin okuma alışkanlıklarına, yeni bazı tahayyüllere, imparatorluk içi ve imparatorluk dışı bağlantılara, misyonerlik faaliyetlerine dair daha fazla fikir edinilecektir.

Amerika Hanının (*Bible House*) Kuruluşu ve Sonrası

Amerikan Hanı ile birlikte Yusufyan Hanı, Rızapaşa Hanı, Şark Çarşısı ve Sağır Han, Osmanlı döneminde Fincancılar Yokuşu'nda matbaacılık faaliyetlerinin yapıldığı yerlerdi. Amerikan Hanı, 19. yüzyılda Amerikan Protestanları, İncil'i yerel dillerde basarak yaygınlaştırmak ve var olan İncilleri depolamak amacıyla 1870'lerde inşa edildi.

Amerikan Hanı veya diğer adıyla *Bible House*, Amerikan İncil Derneği'nin (*American Bible Society*) Osmanlı topraklarında kalıcı merkezi oldu. Burada öncelikle, konuyu daha iyi aydınlatmak amacıyla, Amerikan Protestanlarının

faaliyetlerinden ve sonrasında Amerikan Hanını kuran Amerikan İncil Derneğinden bahsedilecektir.

Özdoğan ve diğerlerine göre misyonerler hem dini yayınlarla hem de örneğin İzmir, Merzifon, Antep, Harput, Sivas, Tarsus, Kayseri gibi yerlerde açtıkları okullarla Osmanlı topraklarında Protestanlığı yaymaya çalıştılar. Protestanlık, her ne kadar İstanbul Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından dışlansa da Ermeniler arasında kendine yer bulabildi ve hatta İngilterenin bas-kılarıyla 1845'te Kudüs'te bir Protestan kilisesi açıldı. Osmanlı yönetimi 1850 yılında Protestanlığı ayrı bir millet olarak tanıdı. Amerikan Hanında matbaacılık yapmış olan ve aşağıda bahsi geçecek olan Agob Matosyan ve Agob Boyacıyan Protestan milletin vekili oldular. Zamanla Protestan Ermeni cemaati kurumsallaştı. Kilise sayısı 1900 yılında 112'yi, kayıtlı Protestan sayısı ise 45.000'i buldu. Günümüzde, Aynalıçeşme (Pera), Gedikpaşa ve Fincancıardaki Ermeni Protestan kiliseleri halen ibadete açıktır. Hasköy ve Üsküdar'dakiler ise kapanmıştır (Özdoğan vd. 2009, 58).

Amerikan İncil Derneği'nin, *Bible House*'u açmadan önceki sürecine kısaca bakıldığında, Jeremy Salt, derneğin 1816 yılında New Yorkta kurulduğunu ve önce Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve daha sonra ise ABD dışındaki yerlerde İncil'i yerel dillere çevirerek yaymaya başladığını yazmaktadır. Amerikan İncil Derneği, İncil'i Batı Avrupa, Rusya, Japonya, Çin, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu), Afrika, Latin Amerika ve Orta Amerika'daki İncil toplulukları ile adı geçen yerlerdeki misyonerlere gönderiyordu. Dernek, Batı medeniyeti dışındaki yerlerde yaşayan insanların hem İncil'e hem de Batı ve en çok da Amerikan hayat tarzı üzerinden medenileşmeye ihtiyaçları olduklarını savunuyordu (Salt 2015, 108). Batılı fikirlerle yani "ılımlılık, çalışkanlık ve temizlik" ile spiritüel ihtiyaçların yan yana gittiğine inanıyorlardı. Salt'a göre ayrıca misyonerler Amerikada göçmenlere ve Kızılderililere, dışarıda ise Afrika, Asya, Latin Amerika ve Osmanlı topraklarındaki insanlara yönelik hem konuşma yapıyorlar, hem de özellikle Batı dışı yerlere okuryazarlık, okuma, Hristiyan şarkılar, klasik diller ve matbaacılık götürüyorlardı. Kısacası, 19. yüzyılda Amerikan misyonerler, Osmanlı topraklarının da içinde bulunduğu yerlerde, Protestanlık ve Amerikan tarzı bir ilerlemeyi öne çıkarıyorlardı (Salt 2015, 109).

Amerikan İncil Derneği adına Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerini, Simeon H. Calhoun ve Chester Righter yürütüyordu. Sonrasında ise bu görevi Isaac Bliss üstlendi. Blissin ölmesi üzerine Marcellus Bowen, derneğin yönetimine geçti (Fea 2016, 110-117).

Jeremy Salt'a göre, İstanbul, Bliss ile birlikte Amerikan İncil Derneği'nin bölgedeki yeni merkezi olmaya başladı. Hem İncil'in fiyatı hem de bölgesel hâkimiyet konularında İngiliz ve Yabancı İncil Derneği (*British and Foreign Bible Society / BFBS*) ile Amerikan İncil Derneği rekabet içine girdi. Fakat her iki taraf da Müslüman ve Ortodoks Hristiyan dünyada Protestan İncili'ni yayma konusunda zorluk yaşıyordu. Bu zorluk, 1864 yılında Amerikan İncil Derneği'nin aktivitelerinin Osmanlı yönetimi tarafından durdurulması ile arttı. Bu yasağa İstanbul'daki diğer Protestan oluşumlar da dâhil edildi. Bu süreçte Amerikan misyonerleri, Osmanlı karşıtı yayın yapmakla suçlandı ve hatta Protestanlığa geçmiş olan beş Türk de tutuklandı. Bu kısa süreli kapatmalar sonucunda İncil satın alanların sayısında azalmalar meydana geldi (Salt 2015, 115). Bliss çalışmaya devam etti. İstanbul'da kitapları koymak için bir depo arayışına girdi. İncil Evi (*Bible House*) kurma fikri böylece doğdu. Bu projesini finanse edebilmek için Amerika'ya gitti ve *Bible House* 1872 yılında, Fincancılar Yokuşu'nda kurulmuş oldu. Cyrus Hamlin'e göre, *Bible House*'un veya Türkçe anlamıyla İncil Evi'nin binası, New York ve Londra'dakiler kadar göze çarpmakta ve burada kutsal metinler yirmiden fazla dilde açıkça satılabilmekteydi (Hamlin 2011, 281).

İstanbul'daki *Bible House*, Amerika'da bulunan fakat Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren farklı Protestan İncil toplulukları ile bazı hayırsever ve misyoner topluluklar tarafından yönetildi. Bu toplulukların temsilcilerine *Bible House*'da yerler tahsis edildi (Salt 2015, 116). Osmanlı arşiv kayıtlarında *Bible House*, Amerikan Hanı olarak da geçmektedir. Yine de Yokuş'un daha fazla Amerikalılarla anılmaya başlaması 1909 yılında gerçekleşmiş olmalıdır; çünkü bu tarihte Fincancılar Yokuşu'nda İngiliz kurumları adı altında kayıtlı bulunan mağaza ve dükkânların Amerika kurumları olarak değiştirilmesi söz konusu oldu (BOA, ŞD, 2781/30). Böylece Yokuş daha fazla Amerikalı misyonerin faaliyet alanı haline geldi. 1909 tarihli iki arşiv belgesine göre, Amerikan Hanı'nın ibadete ayrılan kısmı vergiden muaf tutuldu. Gelir getiren kısmı ise vergilendirildi. Amerikan Hanı'nda sanat/zanaat ve ticaret yapanlar yani kiracı konumunda olanlardan vergi alınmasına karar verildi (BOA, DH.MKT, 2811/3; BOA, BEO, 3544/265733).

Amerikan Hanı, zaman zaman siyasi faaliyetlerle Osmanlı iktidarının dikkatini çekiyordu. Örneğin 1895 yılında bazı Amerikalı Protestan misyonerlerin, Ermenileri tahrik ettiği söyleniyordu (BOA, Y.PRK.ZB, 15/41). 1907 tarihli bir arşiv belgesine göre, derneğin başkanı olan Pitt adlı bir Amerikalı da faaliyetleri nedeniyle yakından takip ediliyordu (BOA, ZB, 634/26). 1916

yılında ise, Pitt'in Ermeni işleriyle iştigalden menedilmesi için Amerikan Se-fareti maslahatgüzarına şifahi tebligatta bulunuldu. Ermenileri himaye ettiği, onların para ve mülklerini müvekkil olarak idare ettiği söylendi. Amerika ile İsviçre'deki Ermeni dernekleri tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiş olan paraları Ermeni ahaliye aktaranın da Pitt olduğu sonucuna varıldı. Onun bu faaliyeti, hükümetin içişlerine karışmak olarak değerlendiriliyor, bu faaliyetlerine son vermesi; vermemesi durumunda ise sınır dışı edileceği ifade ediliyordu (BOA, HR.SYS, 2883/1). 1918 yılında hem Pitt'in hem de Ermenilerin İmparatorluk dışına çıkışına da yasak konuldu (BOA, HR.SYS, 2092/15). 1919 tarihli bir belgeye göre Pitt'in Mardin'deki Amerikan İnas Mektebi'nde yapılmasını istediği tamirat ve ilavelere, bölgenin yerel yönetimi tarafından engel olunduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.İ.UM, 19/1).

Aşağıdaki bölümde, hem Pitt'in de dâhil olduğu Amerikalı misyonerlerin hem de Osmanlı Ermeni Protestanlarının ve diğer matbaacıların basım faaliyetlerine yer verilecektir.

Yokuşun Matbaacıları ve Matbaacılık Faaliyetleri

Osmanlı topraklarında kitap basımı ve ticareti yapanlar arasında Amerikan İncil Derneği'nin de içinde bulunduğu farklı farklı misyoner grupları vardı: *American Board-ABCFM*, *Presbyterian Board-BFMPC*, *American Tract Society*, *London Religious Tract Society* ile 1870lerden sonra *WBM*, *WBMI* gibi kadın misyoner heyetleri (Kocabaşoğlu 1989, 146). 19. yüzyılda (1880'lere kadar) misyonerler, Malta, İzmir ve İstanbul matbaalarında toplamda 725 kitap, kitapçık (risale), broşür bastılar. Bunların çoğu %48 ile Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe idi. Kalanını ise %24 Rumca ve Grek harfli Türkçe, %14 Bulgarca, %6 İtalyanca, %4 Arap harfli Türkçe ve %4 Ladino oluşturmaktaydı. Bunların neredeyse yüzde yüzü Kutsal Kitap (İncil) çevirisi ve dinsel içerikli yayınlardı. Çok azı ise ders kitabı, yardımcı ders kitabı vb. idi (Kocabaşoğlu 1989, 147). 1880-1889 yılları arasında yılda ortalama 23.000, 1890-1899 yıllarında ise 39.000 adet kitap, kitapçık vb. basılmıştı (Kocabaşoğlu 1989, 148).

Amerikalı ve Avrupalı Protestan misyonerler yaptıkları yayınlarla Hristiyanlara özellikle de Ermenilere yönelik propaganda yapıyorlardı. Bu amaçla Mildanoğlu'na göre Amerikan Protestanları tarafından 1872-1911 yılları arasında *Avedaper* adında haftalık din, eğitim ve siyaset gazetesi çıkarıldı. Editörleri, C. Grin, H. M. Alen, H. S. Barnun, Ermenice editörleri ise H. K. Krikoryan ve M. Minasyan, baskısını yapanlar ise C. Aramyan, Keşişyan Biraderler ve H. Boyacıyan idi (Mildanoğlu 2014, 393). Gazetenin 1872-1915 yılları arasın-

da *Avedaper Dğayots Hamar* (Avedaper Çocuklar İçin) eki Amerikan Protestan misyonerler tarafından çıkarıldı. Baskısı ise Canik Aramyan, Arşag Boyacıyan ve H. Mateosyan tarafından yapıldı (Mildanoğlu 2014, 45). Bu dergi, 1908 yılından itibaren *Avedaper Mangats* (Çocuklara Müjde) olarak basıldı. Ermeni harfli Türkçe de yayınlanmış olup amacı Hristiyan ahlakının, Protestan inançlarının ve kutsal kitabın emirlerinin propagandasını yapmaktı. Resimli olan bu derginin hedef kitlesini okul ve okul öncesi dönemi çocukları oluşturmaktaydı. 1910'dan itibaren derginin tamamı değilse bile içeriği belli oranda dünyevileşmişti (Mildanoğlu 2014, 45).

Yukarıda bahsi geçen *Avedaper*, Fincancılar Yokuşu'nda basılıyordu. Yokuş'ta genel olarak dini yayınların ve İncil yayıncılığının öne çıktığı görülmektedir. Amerikan Hanı'nın bir İncil Evi olması nedeniyle çokça İncil basıldığı anlaşılmaktadır. 1903 tarihli bir arşiv belgesine göre, Amerikan Bible Şirketi acentesi, masrafları Amerikan Bible Şirketi tarafından karşılanacak olan 2000 Ermenice İncili, 3000 adet *Emsal-i Süleyman* adlı Ermenice kitapçığı, *Pazar Günü Dersleri* ile 2000 adet *Dümençi Peterson* adlı bir kitabı basmak için izin almıştı (BOA, MF.MKT, 714/3; 714/4; 735/28; 1040/22). 1905 yılında İncillerin masrafı, İngiliz Bible Şirketi ve Amerikan Bible Şirketi tarafından karşılanmıştı. Aynı şekilde, peygamber amellerini / işlerini anlatan *Âmâl-ı Resul* de basılanlar arasındaydı (BOA, MF.MKT, 874/48). Amerikan Bible Şirketi, 1905 yılında ayrıca Ermenice *Kitab-ı Mukaddesin* tercümesini finanse edecekti (BOA, MF.MKT, 830/55). 1907 yılında da masrafları aynı şirket tarafından karşılanacak olan Ermenice *Yuhanna İncili*, *Markos İncili*, *Luka İncili* ile *Amal-ı Resul* adlı yine Ermenice kitapların basılması söz konusu olacaktı (BOA, MF.MKT, 1015/3; 1015/4; 1015/5; 1015/6).

Dernek başkanı ve aynı zamanda Amerikan Hanı'nda ikamet etmekte olan Pitt, örneğin, Ermenice *Pazar Günü Mektebi Dersleri* adlı bir kitapçığın basımı için 1903 yılında ruhsat almıştı (BOA, MF.MKT, 715/42). 1903 ve 1904 yıllarında Protestan akaidinden olan ve İncil ile Tevrat'ın tefsiri olarak görülen *Pazar Günleri Dersleri* adlı eseri Ermenice olarak 3000 adet bastı (BOA, MF.MKT, 753/37; 802/24). 1904 yılında aynı handa ikamet eden Amerikalı Hudson ise Tevrat'ın aksamından (bölümlerinden) olan *Mezamir* adlı bir kitabı Rumca olarak basacaktı. 5000 adet basılması planlanan *Mezamir*'in masrafları İngiliz İncil Şirketi tarafından karşılandı. Hudson'ın yine Tevrat aksamından olan ve Türkçe ve İbranice olarak basma izni aldığı bir diğer kitap da *Tekvinül Mahlûkat* idi (BOA, MF.MKT, 1012/80). 1904 ve 1906 yıllarında Amerikan Hanı'nda bir Protestan vaizi olan Ohannes Kirkoryan, *Akaid-i Nasraniye*

ile *Ebedi Hayat ve Cennet* adlı Ermenice harfli Türkçe ibareli kitapları basmak için izin almıştı (BOA, MF.MKT, 852/6; 936/30).

Fincancılar Yokuşu'ndaki matbaalarda basılanların önemli bir kısmı dini içerikli ise de dindışı nitelikli birçok şey de basılıyordu. 1904 yılında bir arşiv belgesine göre, İstanbul'daki matbaalarda örneğin Osmanlı Bankası defterleri, Şirket-i Hayriye ilanı, Midilli Bankası fiyat cetvelleri, Rus okulu öğrencileri için nota cetvelleri, Rumca okuma kitabı, İslam kaideleri usulü (*usûl-ı akaid-i İslâmiye*), cebir kitabı, hesap, ilm-i hâl, imlâ usûlü, kartvizit, şirket evrakları, okullara mahsus resim defterleri, sigara için kâğıt, kap ve bandrol; tüccarlar için fatura ve çek; gümrük defterleri, mektup zarfı, ipekböceği etiketi, lokum kutusu etiketi, lokanta listesi, Hristiyanlara mahsus düğün davetiyenamesi, mağazalar için kâğıt ve kap; takvim, ameli ve nazari (pratik ve teorik) fen defteri, Tevrat, gazete ve Amerikan haritası vardı (BOA, Y.PRK.DH, 13/19).

Aynı arşiv belgesine göre Fincancılar Yokuşu'nda basım yapanlar ve basılanlar ise şu şekilde idi: Agob Matosyan tarafından pratik ve teorik fen defteri, Fransızca ve Ermenice okuma kitabı, Ermenice İncil, hastahane takvimi, İngilizceden Ermeniceye lügat kitabı ve Şirket-i Hayriye ilanı; Agob Boyacıyan tarafından Ermenice *Avedaper* (Müjdecî) gazetesi, Ermenice Tevrat; Tomas Yordamyân tarafından Hristiyanlara mahsus cenaze kâğıdı, tüccar mektup kâğıdı ve zarfı ve son olarak Bahçevanoğlu tarafından duvar takvimi, tüccar mektup kâğıdı, zarfı ve etiketi (BOA, Y.PRK.DH, 13/19).

Fincancılar Yokuşu'nda faaliyet gösteren matbaacıların kimler olduklarına ve neleri bastıklarına dair elimizde daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bunlardan biri olan Agob Matosyan, 1833 yılında İstanbul Langa'da doğdu. Annesinin etkisiyle Protestanlığı benimsedi. Önce Mayr Varjarian okulunda, ardından İstanbul Bebek'teki bir Protestan okulunda eğitim aldı. Bu okul, *American Board* adlı kuruluş adına misyonerlik yapmak amacıyla 1839'da Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş olan Cyrus Hamlin tarafından 1840 yılında açılmıştı. Hamlin daha sonra 1860 yılında İstanbuldaki Robert Koleji'nin kurulmasında rol oynayacak ve 1876 yılına kadar da müdürlüğünü yapacaktı.

Protestanlar için Fincancılar Yokuşu'ndaki *Bible House* kadar hem Bebek'teki okulun hem de Robert Koleji'nin, Protestan Ermenilerin zihin dünyalarını belli ölçüde şekillendirmek açısından önemi olduğu düşünülebilir. Agob Matosyan'ın oğlu Vahan da adı geçen bu kolejde eğitim alacaktı. Kısacası hem Agob Matosyan hem de oğlu Vahan Protestan değerleriyle yetişmişlerdi.

Agob Matosyan ayrıca 1848 yılında ciltçilik öğrenmek üzere Amerika'ya gitti ve New York'ta dört yıl kaldı. İstanbul'a geri döndüğünde ise Vezir Han'da çalışmaya başladı. 1868 yılında Protestan Ermenilerinin başı seçildi ve bunu takip eden iki yıl içerisinde Anadolu'daki cemaat kiliselerini gezdi (BOA, HR.SYS, 1774/32). 1889 yılında bu görevinden istifa ettikten sonra Amerikan Hanı'nda ciltçilik ve matbaacılık yapmaya başladı.

Matosyan, 1889 yılında Fincancılar Yokuşu'nda Amerikan Hanı'nda 27 numaralı mekânda Türk, Fransız, Rum, Ermeni, İngiliz, Bulgar ve Yahudi dillerinde basım faaliyetlerinde bulunmak üzere *Agob Matosyan Matbaası* adıyla bir matbaa kurdu (Birinci, 14; BOA, ZB, 19/57; 318/22; BOA, DH.MKT, 1092/37; BOA, ŞD, 2758/31).

Matosyan, matbaa işleriyle uğraşırken, Pazar Okulu, yani kilise okulu müdürlüğü yapmaya başladı ve Pera'daki Protestan kilisesinin yapımı ile *Hokevor Yerker* (Ruhani Şarkılar) plağının kitapçığının çıkarılması için çaba harcadı. Matbaasında bir başka ruhsatla hakkâklık ve galvaniyet işlerini de yapıyordu. 1906 yılında vefat ettiğinde 30 yıllık matbaacılık tecrübesine sahip olduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT, 935/5; 1092/37). Öldüğünde yerine 1871 doğumlu oğlu Vahan geçti (BOA, ZB, 19/57; 318/22; BOA, DH.MKT, 1092/37; BOA, ŞD, 2758/31). Vahan ile babası arasında bir çeşit usta-çırak ilişkisi olduğu ve en azından bu örnekle matbaacılığın bazen babadan oğula geçtiği anlaşılmaktadır.

Agob Matosyan, dini ve dini olmayan birçok eser basıyordu. Bunlar Ermenice *Vezaif-i Aile*, *Ahlak Hikâyeleri*, *Esrar-ı Taht* ile Protestan akaidiyle alakalı olan *Kaponi Kapadağında ve Kristos ile Dua Mektebinde*, Ermeni akaidine ait bir dua kitabı ile ahlaka dair bir kitapçık idi. Protestan akaidine dair *Nutuklar*, *Mukaddes Ömür*, *Dostane Nasihatler* ve son olarak *Nesayih-i Ahlakiye-i Mezhebiye* adlı Ermenice bir eseri basmak için ruhsat istemiş, Habeş dilinde ve Habeş Kilisesine mahsus dua kitabını basmak için ise izin almıştı (BOA, MF.MKT, 717/40; 735/66; 745/18; 818/13; 818/46; 839/27; 841/19; 869/31; 892/58; 942/39; 982/48; 998/43).

Matosyan, ayrıca *Hüsn-i Sihhat* ve *Tul Ömrün Esrarı* adlı bir kitap ile *Herodotya* adlı bir kitapçık, 1906 yılında *Ağrana Nera Şeharah* adlı Ermenice bir roman, yine aynı dilde cep takvimi ve 1906 miladi senesine ait musavver (resimli) takvim (BOA, MF.MKT, 796/16; 859/5; 912/43; 988/70; 993/68; 1056/58; 1952/45), 1909 miladi yılına mahsus olarak da Türkçe, Fransızca, Rumca ve Ermenice olmak üzere dört dilde muhtıra defteri (ajanda) basmak için izin almıştı (BOA, MF.MKT, 715/41; 736/7; 780/13; 849/55; 986/75, 1042/11).

Tüm bunların yanı sıra, Matosyan, Ermenice ders kitapları ve kıraat risaleleri de (okuma kitapçıkları) basıyordu. Örneğin Ermenice *Muhtasar Tarih-i Umumi*, bir ders kitabıydı (BOA, MF.MKT, 1003/4). 1905 yılında, Ermenice *Musavver Coğrafya* adlı kitapçığın basma hakkına sahip iken ihalesini bir başkasına vermek istiyordu (BOA, MF.MKT, 841/17). Okullarda okutulmak üzere *Mayroni Lezo* (okuma) kitabı; Ermeni okullarında, iptidai, rüştiye ve aliye sınıflarında (birinci sınıftan en üst sınıfa kadar) okutulmak üzere, *Akaid Risalesi*; Ermeni iptidai okulları (ilkokullar) için yine *Amel-i Sarf* kitapçığı, *İdman-ı Etfal* adıyla üçüncü yıl okuma kitapçığı, Ermenice elifba (alfabe) ve okuma kitabı ile yine Ermeni okullarında okutulmak üzere resimli özet Ermenice İlm-i Eşyayı basıyordu (BOA, MF.MKT, 683/11; 713/2; 716/12; 717/39; 772/46; 837/21; 842/49; 843/51; 963/70; 999/62).

Agob Matosyan gibi Arşag Hagop / Agob Boyacıyan da Amerikan Hanında matbaacılık yapıyordu. Boyacıyan, 1837 yılında Diyarbakırda doğmuş ve 19 yaşında İstanbul'a gitmişti. Matosyan gibi o da Cyrus Hamlin'in Bebek'teki okulunda eğitim aldı ve ABD'ye gitti. İstanbul'a dönüşü sonrasında kendi matbaasını açtı (Teotig 2012, 126-28). Kendi adıyla kurmuş olduğu matbaasını Vezir Hanı'nda açmıştı. Bunu önce Galata'ya, son olarak da 1872 yılında Fincancılar Yokuşu'ndaki Amerikan Hanı'na taşıdı. 1876 yılında, kâğıt para basabilmek için 1876'da Maliye Nazırlığı'na başvurdu. Bunun için Avrupa'ya giderek iki rengi birden basan bir matbaa ve diğer gerekli alet-edevat ile yanında asitle oyma yapan bir usta da getirdi (Teotig 2012, 127). 1889 yılında Türkçe, Fransızca, Rumca, Ermenice, Latince, Yahudice, Slavca (Slavca) dillerinde basım yapmak için ruhsat aldı (Birinci 2014, 13). Aynı yıl, Protestan Ermenilerin vekili seçildi.

Boyacıyan'ın basmak için izin aldığı kitaplar arasında, *Talim-i Kıraat-ı Osmaniye*, küçük çocuklar için ilk kitap, bir Rumca coğrafya kitabı, *Bu Dünyadan Gelecek Dünyaya Hristiyanın Yolculuğu*, *Kıraat-ı Talim-i Sıbyan*, Ermenice *İncil-i Şerifi Nasıl Öğrenmeli* ile *Küçük Yusuf ve Onun Suali* adlı kitaplar ile Ermenice *Esrar-ı Hindistan* adlı bir tiyatro kitapçığı bulunmaktadır (BOA, MF.MKT, 33/60; 39/61; 44/15; 50/42; 53/34). Hem Amerikan İncil Birliği'nin hem de Britanya Hariciye Birliği'nin destekleriyle *Kitab-ı Mukaddesi*, *Yeni Ahit* ve *İncil*'i bastığı anlaşılmaktadır (Teotig 2012, 127). Bastıkları arasında ayrıca Fransızca-Ermenice sözlük, Nubaryan tercümelerine eleştiri, Ermenice çivi-yazısı kitabeleri, coğrafya ve okuma kitabı da vardı (Teotig 2012, 127-128).

Boyacıyan gibi Diyarbakır doğumlu ve Ermeni olan bir diğer matbaacı da Sahak Nigoşosyan idi. Nigoşosyan, Yokuş'taki Sağır Han'da matbaacılık yapı-

yordu. 1887 tarihli bir belgeye göre, aynı handa yeni bir matbaa daha açmak istiyordu. Türkçe, Ermenice, Rumca, Fransızca, İbranice, Rusça, Almanca harflerle basım yapma ruhsatına sahipti (BOA, ZB, 17/46; BOA, DH.MKT, 1581/19). Bir süre sonra, Sağır Han'daki matbaasını Çakmakçılar Yokuşu'nda Sümbüllü Han'a taşıdı (Teotig 2012, 149; BOA, DH.MKT, 635/38). Arşiv kayıtlarına göre, matbaasını Sümbüllü Han'da faaliyet gösteren *Malumat* gazetesi imtiyaz sahibi Tahir Bey'e devretmek üzere başvurdu (BOA, DH.MKT, 2174/76). Nigoğosyan, Ermenice olarak *İstanbul ve Civarının Topografisi, Matematik Bilimi 4. Yıl* adlı kitaplar ile Diran K. Papazyan'a ait *Hnçag* (Çan) adlı mizah dergisini basmıştı. 1889 yılında, Job adlı sigara kâğıdının sahtesini basmış, olay sonrasında kaçmış olduğu Mısır'da ise vefat etmişti (Teotig 2012, 149).

Fincancılar Yokuşu'nun bir diğer matbaacısı, yine Sağır Han'da (41 numaralı yerde) matbaacılık yapan Tomas Yordamyan idi (BOA, DH.MKT, 2251/153). 1907 tarihli bir arşiv belgesine göre, yaşlı olduğu gerekçesiyle matbaasının imtiyazını oğlu Vahan'a devretmek istiyordu. Bunun için Vahan kendine, Karaköy'de oturmakta olan bir Ermeni kereste tüccarını kefil olarak gösterdi (BOA, ZB, 21/99).

Yokuşta matbaacılık faaliyetinde bulunanlardan bir başkası ise yine Osmanlı Ermeni milletinden Aram Aşçıyan'dı (BOA, MF.MKT, 56/151; BOA, DH.MKT, 1582/27). Aşçıyan 1855 yılında İstanbul Gedikpaşa'da dünyaya geldi. 1896 tarihli bir arşiv belgesine göre Üsküdar'da oturuyordu (BOA, HR.TH, 177/98). 1878 yılında önce Çakmakçılar Yokuşu'nda bulunan Sümbüllü Han'da, sonrasında ise Fincancılar Yokuşu'nda Yusufyan Hanı'nın 15 numaralı odasında kendi adıyla bir matbaa açtı. 1895 tarihli bir arşiv belgesine göre, buradaki matbaasının, Galata'da Büyük Millet Hanı'nda 57 ve 58 numaralı yerlere nakledilmesini istiyordu (BOA, DH.MKT, 359/21).

Aşçıyan hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olsa da Türkçe, Fransızca, Rumca, Ermenice harflerle basım izni aldığı (Birinci 2014, 14), kısa bir süreliğine Sanayi-i Nefise Mektebinde çalışmış olan Yeğya M. Dındesyan ile ortaklık yaptığı (Teotig 2012, 135-136), mucizeci Gatoğigos Mıgırdıç'ın Ermenice *Haygın ve Aramın Nesillerinin Otuz Acısına İlaç ve Tedavi* adlı kitabını bastığı için hapis yatmış olduğu ve sonrasında ise pasaportsuz olarak Balkanlara kaçtığı bilinmektedir (BOA, HR.TH, 177/98). Ayrıca, 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile birlikte İstanbul'a geri dönmüş ve kısa bir süre sonra, 1909 yılında da vefat etmişti.

Matbaasında Ermenice bastığı eserlere örnek olarak *Ulusal Yeniden Örgütleme, Yeni Hayat, Bir Damla Gözyaşı, Mutluluk ve Matem* ile Garolosun Öyküleri

gösterilebilir (Teotig 2012, 140). Bununla birlikte, İ. Derents ile birlikte *Labder Tiokinyan* (Diyojenin Lambası) adlı haftalık milli ve mizahi derginin sahibi ve müdürü oldu. Düzensiz basılan, Ermeni öğrencilerin sorunlarına dair yazıların da yer aldığı, din görevlilerini hicveden, kısa eğlenceli hikâyelerin bulunduğu, bulmaca ve Ermeni harfli Türkçe bir bölümün yer aldığı bu dergi 1883 ve 1888 yılları arasında basıldı (Mildanoğlu 2014, 53). Aram Aşçıyan ayrıca, Simon Kapamacıyan ile birlikte on beş günde bir basılan derginin editörü ve yayıncısı olmuştu. *Indanik* (Aile) adlı bu dergi ahlak, toplum ve faydalı bilgiler dergisi olarak kategorize edilmiş ve 1883-1884 yılları arasında yayınlanmıştı (Mildanoğlu 2014, 52).

Yokuş ile anılan bir diğer matbaacı ise Artin Papasyan idi. 1875 tarihli bir arşiv belgesine göre Papasyan, Türkçe harf ve lisanda İncil basmak için izin istemişti (BOA, MF.MKT, 19/154). Papasyan'ın, *Pazar Günleri Mektebinin Dersleri ve Vaaz* adlı Ermenice bir kitap ile Adem ve Havva menkıbelerini içeren Ermenice bir kitapçığı 1876-1877 yılları arasında bastığı anlaşılmaktadır (BOA, MF.MKT, 44/15; 46/91; 51/33).

1885 tarihli bir arşiv belgesine göre, Artin (muhtemelen Artin Papasyan), matbaacılık işini Şark Çarşısı'nda bir ortakla yapıyordu. Matbaasındaki alet ve edevatını ortağı olan İsadör Mavyan'a satmak istiyordu. Durum, Zabtiye Nezareti'ne soruldu ve yapılan incelemeler sonucunda İsadör'un matbaa açmasında herhangi bir sakınca görülmedi (BOA, MF.MKT, 86/42).

Matbaa ortaklıkları konusuna ayrıca örnek olarak, 1851 İstanbul Kumkapı doğumlu Samuel/Samig Bardizbazyan'ın, 1873 yılında iki ortağıyla Fincancılar Yokuşu'ndaki Yusufyan Hanı'nın 12 numaralı mekânında bir matbaa açması gösterilebilir. Bardizbazyan bir süre sonra ortaklarından ayrıldı ve matbaasını Yokuş'ta yer alan Rızapaşa Hanı'na taşıdı. Otuz yıldan fazla matbaacılık yapmış olan Bardizbazyan, *Hayrenik* (Vatan), *Mamul* (Basın), *Khigar* (Bilge), *Punç* (Demet), *Luys* (Işık) adlı dergiler ile yine Ermenice, *Evlilik Sağlığı*, *Anadil*, *Zebur*, *İncil*, *Mutluluğun Sırları*, *Sirag ve Samuel*, *Aile Hekimi*, *Özyardım*, *Çağdaş Ermenice Dilbilgisi*, *Saygıdeğer Dilenciler* adlı kitaplar ile bazı ders kitaplarını bastı. Bastıkları arasında sigara kâğıdı ve farklı dillerde duvar takvimi de vardı (Teotig 2012, 134).

Bağçevanoğlu Samik Gazorosyan ise Yokuş'taki Rızapaşa Hanı'nda matbaacılık yapıyordu. Doktor Anteryas Popoviçin *İlm-i Sıhhat* adlı eserini ve 1904 miladi yılına ait Türk, Fransız, Rum, Ermeni, İspanyol ve Bulgar dillerinde duvar takvimi basmak için başvurmuştu (BOA, MF.MKT, 36/142; 736/28).

1902 yılına ait duvar takvimlerini basmış, fakat bu takvimler Hristiyan almetleri bulundurduğundan dolayı müsadere edilmiş ve dağıtımları engellenmişti (BOA, DH.MKT, 614/28; MF.MKT, 675/28).

Hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız bir başka matbaacı Kürkçüoğlu Rupen idi. 1870 yılında, Yokuş'taki matbaasını Kınalıada'ya nakletmek için izin istemişti (Birinci 2014, 6).

Dikran Doğramacıyan da Yokuş'ta matbaacılık yapmaktaydı. Dikran, 1854 yılında İstanbul Hasköy'de dünyaya gelmişti (BOA, ZB, 330/111; BOA, DH.MKT, 2717/87). Doğramacıyan, C. Aramyan matbaasında müretiplik, başka bir matbaada ise başmüretiplik yaptı. 1894'te Fransızca-Ermenice bir sözlüğün dizgisi için Paris'e gitti ve orada bir matbaa açtı. *Renanın Hikâyesi*'nin yanı sıra başka Ermenice eserler de bastı. Bunlar *Paris Ermeni Derneğinin Tüzüğü* (1905, 1906 yıllarına ait) *Bitkiler ve Onların Ermenice Adları*, Y. Odyan'ın *Özgür Söz*, Basmacıyan'ın *Levon Y. Lusinyan*, Çobanyan'ın *Anhid*, *Beşiktaşlıyanın Hayatı ve Eserleri*, *Rahip Mektupları* ve ayrıca *Kıyım*, T. Varujan, A. Çobanyan'ın *Şiirler*'i idi.

Doğramacıyan, Paris'te iken Ermeni Hayırsever Genel Birliği'nin başkan vekili oldu. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İstanbul'a döndü. Fincancılar Yokuşu'ndaki Şark Çarşısı'nda 42 numaralı mekânda Türk, Ermeni, Fransız, Rum ve Musevi dillerinde basım yapmak üzere kendi adını taşıyan bir matbaa açmak için başvuru yaptı (BOA, ZB, 330/111; BOA, DH.MKT, 2717/87). Doğramacıyan, ayrıca Ermenice olarak *Diktatörün Ölümü*, *Sefillerin Kızkardeşi*, *Varaka Ruhban Okulunun Yıldönümü*, *Sonuçların Yalanlanması*, *Dalga*, *Ermeninin Şarkı Kitabı*, *Fener*, *Ana* ve *Avedaper* (Müjdecî) takvimi ile Ermeni Patrikliği'nin toprak meselesi ile ilgili raporlarını da Ermenice ve Türkçe olarak bastı (Teotig 2012, 164).

Yukarıda da görüldüğü gibi Fincancılar Yokuşu'ndaki matbaacıların çoğunu Osmanlı Ermenileri oluşturmaktaydı. Ermenilerin bastıklarının tam sayısını bilmesek de 1566-1923 yılları arasında İstanbul'da Ermenilere ait 131 matbaa bulunuyordu. Matbaalarda 397 gazete ya da dergi, 4000'i aşkın da kitap basılmıştı (Kabacalı 2000, 103).

Yokuş'taki matbaacılar arasında sayıları çok olmasa da Osmanlı Müslümanları da bulunuyordu. 1876 yılında, Beylerbeyili Mehmed Emin Efendi'nin Yokuş'ta matbaa açma isteği kabul edildi (BOA, MF.MKT, 40/128; 41/65). 1886 ve 1887 tarihli belgelere göre, Fincancılar Yokuşu'nda matbaa imtiyaz sahibi olanlardan biri de Süleyman Efendi idi (BOA, DH.MKT, 1375/112; 1404/112).

Bir diğer Müslüman matbaacı ise Matbaa-i Osmaniye eski müdür muavini Esad Muhlis Bey idi. 1908 tarihli bir belgeye göre, Esad Muhlis Bey, Selanik Matbaası adında bir matbaa açtı (BOA, DH.MKT, 2624/24) ve matbaasında Evkaf-ı Hümayun Nezareti eski muhasebe müdürü Necati Efendi'nin Heyet-i Vükela'yı kötüleyen varakalarını bastığı için para cezasına çarptırıldı. Bu matbaanın daha sonra Bâb-ı Âli Caddesi'nde bulunduğu anlaşılmaktadır (Hakkında daha fazla bilgi için örneğin bkz. BOA, DH.EUM.THR, 33/37; BOA, DH.İD, 83/36; BOA, DH.EUM.LVZ, 12/71; 15/48).

Yukarıdaki örnekler, matbaacılığın hem ticari hem de kültürel (Protestanlığı yaymak gibi) bir yönü olduğunu göstermektedir. Bu veriler, Protestan fikirlerin matbaacılık yoluyla yayıldığını, İncil'in modern Ermenicede basılması ile daha fazla standardize olduğunu ve Protestanlık etrafında yeni bir Ermeni topluluğu tahayyülünün ortaya çıktığını düşündürmektedir. Lucien Febvre ve Henri-Jean Martin, bu durumun Avrupa'da da yaşandığını söyler. Avrupa'da da İncil'in yerel dillerde basılmasıyla Latince önemini kaybetmiş ve diller standartlaşmıştı (Febvre ve Martin 1976, 319-332). Buradaki standartlaşmanın Benedict Anderson'ın "matbaa kapitalizmi" ve "tahayyül edilen cemaatler" teziyle belli açılardan örtüştüğü söylenebilir. İlk kitlesel sanayi ürünü olarak kitabı gören Anderson, sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan "homojen boş vakit"te insanların yerel dilde romanlar ve gazeteler okuyarak, kendilerini belli bir ulusun kültürel alanına oturtarak o ulusun bir parçası olarak tahayyül ettiklerini söyler. Kısacası kapitalizmin ve matbaa teknolojisinin insan dilinin çeşitliliği üzerinde bir araya gelmesi sonucunda, yeni tahayyül edilen modern ulusun ortaya çıktığı tezini ileri sürer (konuyla ilgili özellikle bkz. 4. Bölüm, Anderson 2006). Matbaa dillerinin ulusal bilincin temelini oluşturduğu tezini Protestan Ermeniler üzerinden doğrulamak zor olsa da belli bir tahayyülün ortaya çıktığı düşünülebilir. Ayrıca, bir değişim aracı olan matbaa, Protestan Ermenileri diğer Ermeni milletlerden (Gregoryen ve Katolik) ayırmış, Ermeni dili üzerinden yeni bir topluluk fikri doğurmuş olsa da bu, Protestanlığı / Protestan değerlerini içermiş olmalıdır.

Matbaacılık Alet ve Edevatında Avrupa'ya Bağımlılık

Fincancılar Yokuşu'nun matbaacıları, matbaa mürekkeplerini, harflerini, alet ve edevatını çoğunlukla Avrupa'dan getiriyorlardı. Örneğin 1904 yılında Agob Matosyan, tashih prova makinelerini Almanya'dan satın aldı; prova makineleri gelinceye kadar çıkarmakta olduğu gazetenin tashihini başkasından kiraladığı bir makine ile yapmıştı (BOA, ZB, 387/153). Matosyan, 10

kap içerisinde 300 kilo mürekkebi (BOA, DH.MKT, 893/38), 100 kilo harf ve tezyinat kalıbını da Almanya'dan getirtmişti (BOA, DH.MKT, 2579/16). Ayrıca Hamburg'dan kâğıt kesme bıçağı ısmarlamıştı. 1903 yılında Galata Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü'ndeki bir gümrük memurunun, Matosyan'ın ithal ettiği malların teslimini, ana matbuaya ait olmadığını gerekçe göstererek engellemesi üzerine Matosyan, konudan anlayan bir Matbuat-ı Dâhiliye memurunun gönderilmesini istemiş, sonuç olarak, ithal bıçakların Matbuat-ı Dahiliye memurunun kontrolünden sonra teslim edilmesine karar verilmişti (BOA, DH.MKT, 709/4). Matosyan, 1905 yılında Hamburg'dan 28 sandık içinde Türkçe bir adet defter numeratörü ve yaklaşık 650 kilo "Efrenci erkam ve haruf" yani Fransızca rakam ve harf ile alet ve edevat ithal etmişti. İthal ettiği mallar bu kez İstanbul Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü'ne gelmişti (BOA, DH.MKT, 991/47).

Fincancılar Yokuşu'nun bir diğer matbaacısı olan Agob Boyacıyan da matbaası için Avrupa'dan mal ithal edenlerdendi. Örneğin iki sandık Bulgarca harfi Viyanadan ısmarlamıştı. Boyacıyan, matbaa harflerinin yanı sıra matbaa mürekkebini de Avrupa'dan getiriyordu (BOA, DH.MKT, 750/54; 667/20; 822/11; 882/38).

1900 tarihli bir belgeye göre, Tomas Yordamyan, ihtiyaç duyduğu ayak tipografya makinesini Hasan Ferid Efendi'den satın almıştı. 1905 tarihli bir belgeye göre aynı türden bir diğer makineyi de Avrupa'dan getirtmişti (BOA, DH.MKT, 2271/52; 934/70). Yordamyan, ayrıca iki sandıkta toplam 60 kilo Fransızca harfi, Hamburg yoluyla Galata Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü'ne getirtmişti (BOA, DH.MKT, 635/38).

Fincancılar Yokuşu matbaacıları ihtiyaçlarının tamamını imparatorluk dışından karşılamıyorlardı. Matbaa harflerinin bir kısmını 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Mekteb-i Sanayi'den alıyorlardı. Detaylandırmak gerekirse; Dersaadet Sanayi Mektebi'nde demircilik, çilingirlik, dökümcülük, mürettiplik, terzilik, kunduracılık ve marangozluğun geliştirilmesi yoluna gidilmişti (Yıldırım 2012, 50). 1870'lerin sonuna doğru İstanbul'da açılan bir dükkânda, sanayi mektebinde imal edilen ürünlerin makul bir fiyatla satışı yapılmaya başlandı. Matbaa ürünlerinin satışı, buradaki dükkân, sahaf ve kiraathaneler üzerinden yapılmıştı (Yıldırım, 51).

Agob Boyacıyan, 11 kıyye 16 puntoluk Türkçe harfleri; 1904 yılına ait bir arşiv belgesine göre ise Agob Matosyan, 315 kıyye Türkçe harfi bahsi geçen Mekteb-i Sanayi'den satın alacaktı (BOA, DH.MKT, 2235/47; 835/27). 1902

tarihinde Mekteb-i Sanayi dışında harf dökülmesine izin verilmese de Boyacıyan ve Matosyanın bu işi matbaalarında yaptıkları Matbaalar Müfettişi Rıza Efendi tarafından rapor edilmişti (BOA, MF.MKT, 660/30). Muhtemelen kendi matbaalarında Türkçe harf dökerek işi daha ucuza mal ediyorlardı. Bu durum, Mekteb-i Sanayi eliyle harf dökümünün bir anlamda tekelleştirildiğine, bunun yanı sıra matbaacıların da bazı bağımsızlık alanlarının yok edildiğine işaret etmektedir.

Matbaacıların bazen de ihtiyaç duydukları matbaa harflerini, hurufatçılardan (harfçi/harf satanlar) veya birbirlerinden satın aldıkları görülmektedir. Örneğin Bahçevanoğlu Samik Gazorosyan, matbaasında satmak üzere hurufatçı Haçik Efendi'den 120 kıyye ikinci el Türkçe harf (BOA, DH.MKT, 593/47; 750/87), Agob Matosyan da Mina Angelidi adlı bir başka matbaacıdan 1300 kilo Fransızca ve Rumca harf gibi alet ve eşyayı satın almış, satışı yapan Mina Angelidi, matbaacılık sanatını bıraktığından dolayı ruhsatnamesini yetkililere iade etmek durumunda kalmıştı (BOA, DH.MKT, 789/19).

Yukarıdaki örnekler, Fincancılar Yokuşu'ndaki matbaacıların alet ve edevat açısından belli oranda Avrupa'ya bağımlı olduklarını, alet ve edevat ihtiyacının bir kısmının ise iç pazardan tedarik edildiğini göstermektedir. Mekteb-i Sanayi'de yapılan dökümcülük sayesinde veya ikinci el alet ve edevat satın almak, makine kiralamak yoluyla bu bağımlılığın biraz da azaldığını söyleyebiliriz. Son olarak, sanayi mekteplerinin dökümcülük alanında kurmuş oldukları tekel, en azından Fincancılar Yokuşundaki bazı matbaacıların kendi matbaalarında harf dökümünü bağımsızca ve açıktan yapmalarını engellediğine işaret etmektedir.

Sonuç

Bu makalede mikro bir kent alanı olan Fincancılar Yokuşundaki matbaacılar ve matbaacılık faaliyetleri incelenmiştir. Fincancılar Yokuşu'ndaki matbaacılığa özellikle Amerikan Hanı'ndaki Protestan misyonerlerin ve Protestan Osmanlı Ermenilerinin faaliyetleri üzerinden bakılmıştır. Yokuş'taki İncil basım finansmanının Amerikan ve İngiliz İncil şirketlerince sağlanıyor olması üzerinden imparatorluk dışı bağlara, matbaacılığın kurumsal yapıldığına ve misyonerlerin Osmanlıyı nasıl yeni bir faaliyet alanı olarak gördüklerine dair bazı ipuçları ortaya çıkmaktadır. Yokuş'taki matbaacılık faaliyetlerinin çoğunlukla küçük ölçekli bireysel işletmeler veya ortaklıklar şeklinde olduğu görülmektedir. Bazı durumlarda mesleğin ve matbaaların babadan oğula geçtiği anlaşılmaktadır.

Makale için yararlanılan arşiv kaynaklarına göre, Yokuş'taki matbaa sahipleri daha çok Osmanlı Ermenileriydi, birkaçı ise Müslümandı. Bunun muhtemel sebebi, Amerikan Hanı'nın konuşlanmasıyla, Fincancılar Yokuşu'nun Protestan Ermeni matbaacılar açısından bir cazibe merkezi haline gelmiş olmasıdır.

Makalede, Yokuş'taki matbaacıların Ermenice, Rumca, Türkçe, İbranice gibi birçok farklı dilde basım yaptıkları gösterilmiştir. Bu, Osmanlı İmparatorluğunun çokuluslu yapısına uygun düşmektedir. Basım işlerinde tercih edilmiş olan diller, matbaacıların hangi dilde basım yaptıklarında kârlı sonuçlar elde ettiklerinin de bir ipucu olmaktadır. Basılan işler, dini kitapların yanı sıra tarih, coğrafya, edebiyat, okuma kitapları, miladi takvim, muhtıra yani ajandalar, okul kitapları, tüccar evrakı gibi dini olmayan yayınlardı. Kısacası, basım faaliyetlerinin önemli bir bölümü doğrudan ekonomik amaçlıydı. Ancak İncil basımı yoluyla Protestanlığın yayılması çabalarında olduğu gibi, önemli bir kısmı ekonomik olmakla birlikte hem siyasal hem de daha çok kültürel amaçlara yönelikti.

Bu makalede, Fincancılar Yokuşundaki matbaacılık faaliyetlerinin incelenmesiyle, 19. ve 20. yüzyıl İstanbulunda en azından Protestan Ermeni cemaatinin neleri okuduğunu ve böylece zihin dünyalarının nasıl şekillendiğine dair de ipuçları sunulmaya çalışılmıştır. "Protestan İncilin Ermenice yayınlanması ile birlikte, dilde belli bir standartlaşma ortaya çıkmış mıdır?" sorusunu cevaplamak zordur. Fakat Protestanlık ve bunun yaygınlaştırılması çabaları, çalışma alanımızdaki yerli dil piyasasının bir kısmının modern Ermenice üzerinden döndüğüne işaret etmektedir. Bu bağlamda Ermenilerin kendi dillerinde bastıkları kitapların, dillerinin standartlaşmasına yardım ettiği de iddia edilebilir.

Bu çalışmada ortaya konan bulgular üzerinden, en azından Ermeni dilinde basılan kutsal kitaplar vasıtasıyla, Protestanlığın yayılma faaliyetlerine destek sağlandığını söylemek mümkündür. Bazı Protestan Ermeniler, bu yolla, Amerika ile kurulan bağlar üzerinden imparatorluk ötesi bir tahayyül kurmuş olmalıdır. Böyle bir tahayyülün izlerini, örneğin yazdıkları mektuplar, otobiyografiler üzerinden yakalamak mümkün olabilir ki bu da farklı bir çalışma konusudur.

Fincancılar Yokuşu'nda ve diğer alanlarda yapılan matbaacılık faaliyetlerinin etkisiyle Osmanlı Devleti yönetimi altında olan Patrikhane'nin ne kadar devreden çıktığına; Osmanlı egemenliğinin ne kadar zayıfladığına ve Protes-

tanlıkla harmanlanmış olan yeni tarz esnek bir Ermeni milliyetçilik tahayyülünün ne kadar mümkün olduğuna dair soruları elimizdeki kaynaklarla şimdilik cevaplamak zordur.

Son olarak, Fincancılar Yokuşu'nda faaliyet gösteren matbaacılarının alet ve edevat açısından çoğunlukla Avrupa'ya bağımlı oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kendi aralarında alet ve edevat satışı yaparak veya kiralama yoluyla da matbaacılık işlerini devam ettirmişlerdir. Kurulan sanayi mekteplerinden harf satın almaya zorlanmaları, matbaacıların kendi matbaalarında harf dökmelerinin engellendiği anlamına geliyordu. Bu durum, matbaacıların mesleklerinde bağımsızlıklarını belli oranda kaybettiklerini göstermektedir.

Sonuç olarak bu makaleyle, Osmanlı döneminde Fincancılar Yokuşu mikro kent alanı üzerinden, belli bir tarihi kesit kapsamında Osmanlı matbaacıları, matbaacılığı ve İstanbul kentinin realitesini yakalamak açısından bir katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Anderson, Benedict. 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso.
- Birinci, Ali. 2014. "Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler," *Yeni Türkiye*, no. 60: 1-22.
- Fea, John. 2016. *The Bible Cause: A History of the American Bible Society*. New York: Oxford University Press.
- Febvre, Lucien, Henri-Jean Martin. 1976. *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*, translated by David Gerard. London: NLB.
- Gürses Söğüt, Sibel. 2016. "19. Yüzyıl İstanbulunda Modern İmar Uygulamaları: Yangın Yeri Düzenlemeleri," *Toplumsal Tarih*, no. 271: 50-62.
- Hamlin, Cyrus. 2011. *Türkler Arasında*, çeviren Hasan Yüksel. İstanbul: Meydan Yayıncılık.
- Kabacalı, Alpay. 2000. *Başlangıcından Günümüze Türkiyede Matbaa, Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Karagöz-Kızılca, Gül. 2016. "Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme." *İlef Dergisi* 3 (1): 71-90.
- Kocabaşoğlu, Uygur. 1989. *Anadoludaki Amerika- Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul, Arba Yayınları.
- Koloğlu, Orhan. 2005. *1908 Basın Patlaması*. İstanbul: Baş-Has.
- Mildanoğlu, Zakarya. 2014. *Ermenice Süreli Yayınlar, 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Özdoğan, Günay Göksu, Füsün Üstel, Karın Karakaşlı, Ferhat Kentel. 2009. *Türkiyede Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sabev, Orlin. 2018. *Waiting for Müteferrika: Glimpses of Ottoman Print Culture*. Boston: Academic Studies Press.
- Salt, Jeremy. 2015. *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri, 1876-1896*. İstanbul: T&T Yayınları.
- Teotig. 2012. *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Faaliyetleri*, çeviren Sirvart Malhasyan, Arlet İncidüzen. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.
- Yıldırım, Mehmet Ali. 2012. *Dersaâdet Sanayi Mektebi: İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*. İstanbul: Kitabevi.

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dosya No / Gömlek No:

3544 / 265733, H-18.4.1327 (9.5.1909)

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Levazımat (DH.EUM.LVZ)

Dosya No/Gömlek No:

12/71, H-15.5.1331 (22.4.1913); 15/48, H-15.11.1331 (16.10.1913).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Tahrirat (DH.EUM.THR)

Dosya No/Gömlek No:

33/37, 7.5.1328 (18.4.1910).

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumi (DH.İ.UM)

Dosya No/Gömlek No:

19/1, H-25.12.1337 (21.9.1919).

Dâhiliye Nezâreti İdari (DH.İD)

Dosya No/Gömlek No:

83/36, H-10.3.1331 (17.2.1913).

Dâhiliye Nezâreti Mektub-i Kalemî (DH.MKT)

Dosya No/Gömlek No:

359/21, H-9.10.1312 (5.4.1895); 593/47, H-9.7.1320 (12.10.1902); 614/28, H-17.8.1320 (19.11.1902); 635/38, H-18.10.1320 (18.1.1903); 667/20, H-17.12.1320 (26.5.1902); 709/4, H-18.2.1321 (16.5.1903); 750/54, H-18.5.1321 (12.8.1903); 750/87, H-19.5.1321 (13.8.1903); 789/19, H-12.8.1321 (3.11.1903); 822/11, H-29.11.1321 (16.2.1904); 835/27, H-10.1.1322 (27.3.1904); 882/38, H-9.6.1322 (21.8.1904); 893/38, H-18.7.1322 (28.9.1904); 934/70, H-22.12.1322 (27.2.1905); 935/5, H-23.12.1322 (28.2.1905); 991/47, H-23.5.1323 (26.7.1905); 1092/37, H-27.4.1324 (20.6.1906); 1375/112, H-6.2.1304 (4.11.1886); 1404/112, H-20.6.1304 (16.3.1887); 1581/19, H-29.4.1306 (2.1.1889); 1582/27, H-5.5.1306 (7.1.1889); 2174/76, 1316.L.22 (4.8.1885); 2235/47, H-10.4.1317 (18.8.1899); 2251/153, H-21.5.1317 (15.9.1889); 2271/52, H-1317.B.12 (20.1.1900); 2579/16, H-13.10.1319 (23.1.1902); 2624/24, H-10.9.1326 (6.10.1908); 2717/87, H-2.1.1327 (24.1.1909); 2811/3, H-2.4.1327 (23.4.1909).

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS)

Dosya No/Gömlek No:

1774/32, M-2.10.1879; 2092/15, M-04.2.1918; 2883/1, M-22.3.1916.

Hariciye Nezâreti Tahrirat (HR.TH)

Dosya No/Gömlek No:

177/98, M-8.7.1896.

Maarif Nezâreti Mektubî Kalemî (MF.MKT)

Dosya No/Gömlek No:

19/154, H-17.7.1291 (30.8.1875); 33/60, H-22.12.1292 (19.1.1876); 36/142, H-29.4.1293 (24.5.1876); 39/61, H-18.6.1293 (11.7.1876); 40/128, H-11.7.1293 (2.8.1876); 41/65, H-18.7.1293 (9.8.1876); 44/15, H-15.10.1293 (3.11.1876); 46/91, H-5.3.1294 (20.3.1877); 50/42, H-10.7.1294 (21.7.1877); 51/33, H-19.8.1294 (29.8.1877); 53/34, H-6.2.1295 (9.2.1878); 56/151, H-4.6.1295 (5.6.1878); 86/42, H-15.6.1302 (1.4.1885); 660/30, 16.6.1320 (20.9.1902); 675/28, H-28.8.1320 (30.11.1902); 683/11, H-9.11.1320 (7.2.1903); 713/2, H-15.3.1321 (11.6.1903); 714/3, H-20.3.1321 (16.6.1903); 714/4, H-20.3.1321 (16.6.1903); 715/41, H-27.3.1321 (23.6.1903); 715/42, H-27.3.1321 (23.6.1903); 716/12, H-1.4.1321 (27.6.1903); 717/39, H-10.4.1321 (16.7.1903); 717/40, H-10.4.1321 (6.7.1903); 735/28,

H-22.6.1321 (18.6.1903); 735/66, H-24.6.1321 (17.9.1903); 736/7, H-24.6.1321 (17.9.1903); 736/28, H-27.6.1321 (20.9.1903); 745/18, H-5.8.1321 (27.9.1903); 753/37, H-22.9.1321 (12.12.1903); 772/46, H-13.1.1322 (30.3.1904); 780/13, H-29.2.1322 (15.5.1904); 796/16, H-29.6.1322 (31.8.1905); 802/24, H-27.6.1322 (9.8.1904); 818/13, H-7.10.1322 (15.12.1904); 818/46, H-8.10.1322 (16.12.1904); 830/55, H-2.12.1322 (7.2.1905); 837/21, H-4.1.1323 (8.6.1905); 839/27, H-11.1.1323 (18.3.1905); 841/17, H-16.1.1323 (23.3.1905); 841/19, H-16.1.1323 (23.3.1905); 842/49, H-23.1.1323 (30.3.1905); 843/51, H-27.2.1323 (3.5.1905); 849/55, H-20.2.1323 (26.4.1905); 852/6, H-1.3.1323 (16.5.1904); 859/5, H-25.3.1323 (8.5.1907); 869/31, H-11.1.1323 (18.3.1905); 874/48, H-2.6.1323 (4.8.1905); 892/58, H-9.9.1323 (7.11.1905); 912/43, H-26.12.1323 (21.2.1906); 936/30, H-25.4.1324 (18.6.1906); 942/39, H-27.05.1324 (19.7.1906); 963/70, H-4.10.1324 (21.11.1906); 982/48, H-24.1.1325 (9.3.1907); 986/75, H-7.5.1328 (17.5.1910); 988/70, H-19.2.1325 (3.4.1907); 993/68, H-17.3.1325 (30.4.1907); 998/43, H-28.4.1325 (10.6.1907); 999/62, H-4.5.1325 (15.6.1907); 1003/4, H-16.5.1325 (27.6.1907); 1012/80, H-13.7.1325 (23.9.1904); 1015/3, H-29.7.1325 (7.9.1907); 1015/4, H-29.7.1325 (7.9.1907); 1015/5, H-29.7.1325 (7.9.1907); 1015/6, H-29.7.1325 (7.9.1907); 1040/22, H-15.1.1326 (18.2.1908); 1042/11, H-24.1.1326 (27.2.1908); 1056/58, H-21.4.1326 (23.5.1908); 1952/45, H-3.4.1326 (5.5.1908).

Şûra-yı Devlet (ŞD):

Dosya No/Gömlek No:

2758/31, H-28.1.1325 (13.3.1907); 2758/31, H-28.1.1325 (13.3.1907); 2781/30, H-12.3.1327 (3.4.1909)

Yıldız Perakende Dahiliye (Y.PRK.DH)

Dosya No/Gömlek No:

13/19, H-15.8.1322 (25.10.1904).

Yıldız Perakende Zabtiye (Y.PRK.ZB)

Dosya No/Gömlek No:

15/41, H-22.9.1312 (19.3.1895).

Zabtiye Nezâreti (ZB)

Dosya No/Gömlek No:

17/46, R-22.10.1304 (14.7.1887); 19/57, R-7.4.1322 (20.6.1906); 21/99, R-7.4.1323 (20.6.1907); 318/22, R-23.6.1322 (5.9.1906); 330/111, R-10.12.1324 (25.1.1907); 387/153, R-16.7.1322 (26.9.1904); 634/26, R-15.4.1323 (28.6.1907).